

ЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ ЕТИМОЛОГІЗАЦІЇ СЛІВ У СЛОВНИКОВИХ ГАСЛАХ «ЕТИМОЛОГІЧНОГО СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» ЯРОСЛАВА РУДНИЦЬКОГО

У статті висвітлено мовознавчі аспекти етимологізації слів у словникових гаслах «Етимологічного словника української мови» Ярослава Рудницького, здійснено аналіз науково-методологічних засад створення словника, показано особливості логіко-структурної побудови його гасел, продемонстровано процес етимологізації слів у словнику на прикладах різнорідного та різночасового лексичного матеріалу.

Ключові слова: етимологізація, словникова стаття, етимологічна формула, синоніми, деривативи, апелятиви, ономастична лексика, реєстрове слово, реконструйовані форми.

Леся Гапон. ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЭТИМОЛОГИЗАЦИИ СЛОВ В СЛОВАРНЫХ СТАТЬЯХ «ЭТИМОЛОГИЧЕСКОГО СЛОВАРЯ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА» ЯРОСЛАВА РУДНИЦКОГО

В статье исследованы лингвистические аспекты этимологизации слов в словарных статьях «Этимологического словаря украинского языка» Ярослава Рудницкого, произведен анализ научно-методологических принципов построения словаря, показаны особенности структуры его статей, продемонстрирован процесс этимологизации слов на примерах разнородного и разновременного лексического материала.

Ключевые слова: этимологизация, словарная статья, этимологическая формула, синонимы, деривативы, аппелятивы, ономастическая лексика, заглавное слово, реконструированные формы.

Lesia Hapon. THE LINGUISTIC ASPECTS OF ETYMOLOGICAL INVESTIGATION OF ENTRIES IN YAROSLAV RUDNYTSKY'S «AN ETYMOLOGICAL DICTIONARY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE»

The main linguistic points of etymological investigation of entries in J. Rudnytsky's «An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language» are described in the article. The scientific and methodological principles of dictionary compilation are analyzed, the peculiarities of entries' structure are shown, and the process of the etymological investigation of the words origin is demonstrated on various lexical examples.

Keywords: etymology investigation of the words origin, dictionary articles, etymological formula, synonyms, derivatives, appellatives, onomastic vocabulary, entry, reconstructed forms.

Етимологія належить до тих розділів мовознавчої науки, що є основними джерелами відомостей про складний історичний процес формування лексичного складу мови. Найбільш загальною формою етимологічних праць є етимологічні словники окремих мов, у яких результати етимологічних досліджень на матеріалі лексики даної мови стисло викладаються при відповідних словах, розташованих в алфавітному порядку.

Наукове і загальнокультурне значення етимологічних словників кожного народу з багатовіковою мовною традицією загальновідоме. Такі словники потрібні, з одного боку, для глибокого наукового вивчення мовної спадщини, розв'язання і обґрунтування ряду лінгвістичних проблем, розвитку і вдосконалення порівняльно-історичного методу (науково-теоретичний аспект), з другого боку, вони необхідні для задоволення багатьох практичних потреб: у процесі викладання рідної та споріднених із нею іноземних мов – при морфологічному аналізі слів і засвоєнні іншомовних слів, етимологічно споріднених зі словами рідної мови; у процесі становлення акмемовної особистості – при пошуку відповіді на питання про походження конкретних слів носіями мови (популярно-практичний аспект) [5, с. 15]. Тому етимологічні словники різних мов розцінюються як надбання не лише суто мовознавче, а й загальнокультурне. Тож зрозуміло, що кожен народ пильно дбає про створення докладного

наукового етимологічного словника своєї мови і з глибокою шанобою ставиться до його творців.

Ім'я автора першого українського етимологічного словника – визначного ученого діаспори Ярослава Рудницького – відоме у вітчизняному мовознавстві. Основні віхи життя, наукової і громадсько-політичної діяльності професора Рудницького окреслено у працях Р. Зорівчак, В. Вериги, Я. Дзири, О. Домбровського, Я. Пришляк, Г. Дідківської, В. Шендеровського, Р. Сіромського, О. Супронюк, Л. Дегтяренко, Т. Носко-Оборонів, Я. Славутича, М. Мандрики, Ю. Шевельова, В. Кубійовича. Досить представницькими є дослідження самого «Етимологічного словника української мови» Я.-Б. Рудницького. З 1962 до 1982 чимало випусків словника супроводжувалися відгуками та рецензіями. Серед дописувачів були відомі мовознавці української діаспори (Ю. Шевельов, О. Горбач, С. Біда), авторитетні етимологи СРСР (О. Трубачов, Р. Кравчук), зарубіжні учені (Б. Унбегаун, Ф. Копечний, В. Кипарський, Е. Ейхлер). Однак про всебічне вивчення творчої спадщини вченого загалом та його вершинного твору – «Етимологічного словника української мови» – зокрема говорити рано.

Метою нашого дослідження є висвітлення мовознавчих аспектів етимологізації слів у словникових статтях «Етимологічного словника української мови» Ярослава-Богдана Рудницького.

Серед основних завдань – аналіз науково-методологічних засад створення словника, показ логіко-структурних особливостей побудови його статей та особливостей етимологізації на прикладах різнорідного та різночасового лексичного матеріалу.

Перший в історії вітчизняного мовознавства «Етимологічний словник української мови» Ярослава Рудницького появився у 1962 році як англomовне видання Української Вільної Академії Наук у Вінніпезі. З 1962 по 1977 рік словник видавався окремими випусками (1-16 випуски на літери А-Ж), які згодом були перевидані у двох томах: перший том – на літери А-Г (968 сторінок), другий том – на літери Д-Ж та опубліковані на правах рукопису словникові матеріали на З-Ь (1128 сторінок).

«Етимологічний словник української мови» Ярослава Рудницького є першим українським етимологічним словником, у якому послідовно і в цілому правильно охарактеризовано значну частину української лексики. Словник укладено за алфавітно-гніздовим принципом на основі 180-тисячної картотеки [1, с. 12], він відповідає максимальним науковим вимогам свого часу і з достатнім рівнем об'єктивності відображає етимологію української мови.

Словник Рудницького – це словник етимологічного типу, в основу якого покладено довідковий принцип. Це «синтетична лексикографічна праця, яка охоплює усі шари української лексики – історичний, літературний і діалектний» та містить значну кількість власних назв і запозичень [3, с. 150].

Орієнтирами для створення базового реєстру «Етимологічного словника української мови» Я.-Б. Рудницького стали матеріали загальних слов'янських етимологічних словників (Ф. Міклошича і Е. Беркнера), етимологічних словників окремих слов'янських мов (О. Преображенського, О. Брюкнера, С. Младенова, М. Фасмера, Ф. Славського, В. Махека та ін.), українських перекладних та тлумачних словників (Є. Желехівського та С. Недільського, Б. Грінченка, З. Кузелі та М. Чайківського, І. Н. Кириченка, З. Кузелі та Я.-Б. Рудницького), ряд наукових праць зарубіжних учених і етимологічні дослідження радянських дослідників, що друкувалися в журналах «Рідна мова» (1934-1939), «Українська мова в школі» (1951-1961) тощо [8, с. 24-25].

Для визначення етимології слів автором було використано більше двохсот авторитетних джерел, виданих різними мовами – німецькою, англійською, румунською, італійською, французькою, болгарською, польською, чеською, російською, українською тощо. Так у словникових статтях знаходимо посилання на роботи відомих слов'янських учених: Ф. Міклошича, Е. Беркнера, О. Брюкнера, С. Младенова, Ф. Славського, В. Махека, Ю. Покорного, О. Преображенського; зачинателів української словникової справи: Лаврентія Зизанія, Памви Беринди; відомих вітчизняних учених ХІХ–ХХ століть: Д. Чижевського, І. Срезневського, І. Верхратського, Є. Желехівського, Є. Тимченка; мовознавців української

діаспори: Р. Смаль-Стоцького, І. Огієнка, О. Горбача, Ю. Шевельова, З. Кузелі; українських радянських ономастів: І. Деркача, М. Худаша; знаних західних лінгвістів: М. Фасмера, В. Мейера, Р. Траутмана, У. Скїта, Ф. Клюге та багатьох інших.

Непересічною є і методологічна база етимологічних досліджень. З 1933 до 1960 року Ярослав Рудницький видає 122 роботи, «які мають відношення до етимології й були надруковані перед появою першого випуску» його словника у 1962 році [7, с. 75-85]. А в опублікованій безпосередньо перед появою на світ українського етимологічного словника роботі «Етимологічна формула: З окремою увагою до слов'янських мов» (1962), у праці, яка вийшла друком у 1967 році «Етимологічна формула в ономастиці» (1967) та вступній частині до другого видання «Етимологічного словника української мови» (1972) автор пропонує свою етимологічну формулу, базовою теоретичною умовою для створення якої є її універсальність, тобто придатність для застосування з метою аналізу лінгвістичного матеріалу будь-якої мови світу:

$$\begin{array}{c} \text{СН [a + o + (a + o) d + s]} \\ \text{Ах -----} < \text{S} \\ \text{А1 x1 А2 x 2 А3 x 3... Аn Xn} \end{array}$$

Цю формулу потрібно читати таким чином: «Етимологія слова [x] із його семантикою, що міститься в системі мови [А] залежить від генетичних зв'язків [<] із сучасними [С] та історичними [Н] матеріалами, що включають у себе всі іменники-апелятиви [a], ономастичні утворення [o] з їхніми дериваційною [d] та семантичною [s] сферами. Вони співвідносяться зі спорідненими словами з інших мов [А1х1 А2х2 А3х3 ... АnХn] і ведуть до першоджерела [S]» [7, с. 13].

Ця формула лягла в основу логіки формування словникової статті етимологічного словника Рудницького: слово кирилицею, його літературні й діалектні різновиди, вказівка на історичні джерела, семантика, синоніми та деривативи (похідні слова), переклад англійською мовою, порівняння з відповідниками в інших (слов'янських чи індоєвропейських) мовах, вичерпна історія слова.

Така побудова словникової статті закономірно відображає унікальність і багатоплановість авторського рішення: загальнолінгвістична універсальність етимологічної формули не виключає урахування нею специфіки слов'янських мов, а дотримання традиційних установок щодо формування словникової статті (порівняльний фон, етимологічна частина) вдало поєднується з інноваційними підходами. Так, у словнику Рудницького підреєстрові слова подаються після відповідників з інших слов'янських мов, дані з писемних пам'яток української мови наводяться не лише у випадку запозичень, а у всіх словах, у тому числі наявних у пам'ятках давньоруської мови. Після історичних даних перелічуються відомі автору ономастичні утворення з відповідним коренем. Наприклад:

«**байка** – 1. ‘fable, [fairy-]tale; trifle, lie’, МУк. байка (1596 Зизаній), байкоповѣдачь (1627 Беринда); Ро. *bajka*, Sln. *Vajka*. – Deriv. *баєчка, баєчний, -ик, байкар, -ка, -ство, -ство, -ський*, Lk. байчар; FN. *Байченко*; GN. *Байківка, Байківщина, Байківці*. – Syn. *казка, вигадка, видумка, небиліця*.

Root *bai-, see *баяти*.» [9, с. 54].

Неординарним є введення у словникову статтю слів-синонімів (позначка Syn.), слів-відповідників (позначка Subst.) чи навіть коротких тлумачень (як у статтях «**Арктика, Арктида**» [9, с. 32]., «**аршин**» [9, с. 36]). Деякі мовознавці з числа рецензентів словника, зокрема О. Горбач, несхвально поставилися до цієї інновації Я.-Б. Рудницького і радили авторові уникати переобтяження словникової статті надлишковою, на їхню думку, інформацією [2, с. 7]. Однак були і прихильники ідеї канадського вченого. Так, С. Біда у праці «Перший етимологічний словник української мови» пише, що у словнику професора Рудницького дуже добре представлено деривативи і синоніми. Це викликає в наукових колах, з одного боку, деяку обережність, оскільки синоніми не є традиційною складовою етимологічних студій, а з іншого, – дає змогу за обставин, що склалися, використовувати перший етимологічний словник української мови ще і як словник синонімів [8, с. 30].

З цього приводу варто зауважити, що, зважаючи на історичні обставини розвитку української літературної мови (запізніле формування публіцистичного та наукового стилів, тривалу «правописну війну», зумисне вихолощення україномовної термінології з метою «наближення до братніх мов» у СРСР), бажання дати українському народові великий словник академічного типу з англійськими еквівалентами, але з максимально вичерпною україномовною лексичною інформацією видається достатньо виваженим. На наш погляд, введення слів-синонімів, слів-відповідників у словникове гасло демонструє ряд важливих аспектів:

1) по перше, багатство української лексики загалом, наприклад: «**абищиця**» - «Syn. дурниця, нісенітниця, курзу-верзу, ка-зна-що, баналюки, банелюки» [9, с. 3]; «**багатий**» - «Syn. заможний, маючий, маєтний. грошовитий» [9, с. 47]. Синонімічні ряди подаються навіть до службових частин мови, приміром: «**аж**» - «Syn. коли, коли ж, коли тільки, скоро; а що; що; поки; як, як уже, тільки» [9, с. 12-13], «**але**» - «Syn. а, одначе, тільки ж, так а так, запевне, нейначе» [9, с. 16-17].

2) по-друге, самодостатність україномовної абстрактної лексики, лексики культурної та побутової сфер, термінології порівняно із відповідними лексичними одиницями іншомовного походження. Реєстрові слова-запозичення майже стовідсотково супроводжуються синонімами чи словами-відповідниками власне українського та загальнослов'янського походження. Наприклад, «**аргумент**» - «Subst. довід, доказ» [9, с. 30-31]; «**автор**» - «Subst. творець, створитель, винахідник; укладач, письменник» [9, с. 7]; «**арешт**» - «Subst. ув'язнення, притримання, придержання; тюрма» [9, с. 31]; «**абажур**» - «Subst. дашок на лампу, шапчук» [9, с. 2], «**амбіція**» - «Subst. почуття особистої гідності, честь; жадоба слави, честилюбність, чванливість, пиха» [9, с. 21]. Вражають приклади багатючих синонімічних рядів та слів-відповідників до загальноприйнятих чужомовних назв рослин: «**агрус**» - «Syn. вершина, верпина, оприни, оприння, опрєня, оприка, тєгадзи, тєгацка, кікацка, клекацка, клекоцка, крижівник, кряжівник *ets.*» [9, с. 9], «**айстра**» - «Syn. басантир, басаран, базандир боярин, боярчик, боярочка, данило, данилки, гладка, іванок, лисак, михалки, мороз, нестидник, осінь, осінчак, - чук, пятаківці піддубрівник, піддуброник, постійанка, самець, старушок, тарелці, вербинка, волове око, зимник, зіздоцвіт, зіздочка» [9, с. 14]; «**анемона**» - «Subst. сон-трава, сон-зілля, вітряниця, праліска» [9, с. 25].

3) по-третє, розмаїття сфер вживання слів, їх стилістичну та семантичну полісемію, як-от: «**абсолют**» - «Subst. самовладник, неограничений монарх; безумовне; одвічне й довічне буття; Бог» [9, с. 4], «**адвокат**» - «Subst. правник, оборонець, ірон. брехунець» [8, с. 11]; «**баклажан**» - «Subst. помідор, райське яблуко, яблуко любовне, яблуко золотне» [9, с. 58].

4) по-четверте, емоційно-оцінне ставлення народу до явищ дійсності, наприклад: «**атеїст**» (нейтральне емоційно-оцінне забарвлення) - «Subst. безбожник, безвірник, невіра, недовірок» (негативне емоційно-оцінне забарвлення) [9, с. 39].

В окремих випадках синоніми використовуються автором для показу шляху утворення нових лексичних значень слова. Наприклад, у статті «**балабан**» знаходимо: «other meanings evolved under the influence of the respective synonyms, e.g. 'water-paper': талабан, 'loaf of bread': балабух, 'dunce, ass': бовван, 'big potato': бараболя, барабурка, cf. Ru. 'swaggerer': балаболить Vasmer 1, 44» [9, с. 60].

Особливий інтерес для науки становить етимологічна частина словникових статей. Автор прагне прослідкувати етимологічні зв'язки з максимально доступною глибиною і шириною. Встановлюючи етимологію слова, учений подає вичерпну інформацію про його зв'язки (відношення) із словоформами-«предками» і словоформами-«родичами», дає пояснення й обґрунтування цих зв'язків. При цьому словникова стаття Рудницького - не просто підсумування результатів великої кількості етимологічних розробок різних слів певної мови, публікованих у наукових виданнях. У кожному окремому випадку розбіжності поглядів учений не лише констатує той чи інший підхід, а й дає йому оцінку, виявляє власний погляд на висунуте питання, враховуючи дані аналізованого ним словникового матеріалу. Приміром, Я. Рудницький приймає етимології Томсона і Смаль-Стоцького про походження імені «Аскольд» від «Hoskuld» (старонорвезькою) та «Ascall» (із ірландських джерел), відхиливши припущення

Поуча і Вернадського щодо зв'язку слова «Аскольд» зі старонорвезькими «asca 'ashes'» (версія Поуча) та «Asi (Aesir)» (версія Вернадського) [9, с. 37].

Етимології професора Рудницького стоять на високому порівняльно-історичному рівні. Учений об'єднує в цілях свого дослідження сучасні йому дані, писемну історію, дописемну реконструкцію і семантичну типологію, відображає фонетичні процеси, що відбувалися в мові на різних етапах її розвитку, особливості словотворення, зіставляє етимологічно тотожні форми споріднених мов, шукає реконструкції прамовних форм, наводить дані для обґрунтування фонетичного зв'язку, морфологічної будови реєстрового слова або похідних, проводить семантичні паралелі, робить глибокий етимологічний аналіз слів за рахунок порівняння мовного матеріалу різних мов, у тому числі й давніх (давньогрецької, старослов'янської, староукраїнської). Враховуючи те, що слов'янська етимологія переважно ретроспективна і не може задовольнятися констатацією загальнослов'янських праформ, прозорих для переважної більшості випадків, учений вважає обов'язковим вихід на індоєвропейські мови, як у статтях «**аше**», «**баба**» [9, с. 44-45]. Крім того, у словникових гаслах систематично вказується дата найбільш ранньої фіксації відповідних слів, що, на думку багатьох рецензентів, є дуже корисним елементом словника [4, с. 118]. Наприклад, у статтях «**балабан**», «**балагур**» [9, с. 60].

У словникових статтях іншомовних слів визначається ймовірний шлях проникнення лексичних одиниць, вказується на посередництво при запозиченні. При етимологізації пізніх запозичень приводиться безпосереднє можливе неслов'янське джерело і, подекуди, – відповідники зі слов'янських мов, які можуть бути реально пов'язаними з долею поданого слова. Успішно справляється вчений і з одним із найбільш складних завдань укладача словника: визначення мови – джерела запозичення. Наприклад, у статтях «**акрида**», «**айстра**», «**акація**» [9, с. 14-15].

Важливим джерелом для етимологічних досліджень є діалектна лексика. І хоча єдиного словника українських діалектів на час підготовки етимологічного словника не було, авторові вдалося зібрати, етимологізувати чи використати при етимологізації інших слів значну частину українських діалектизмів. Необхідно зазначити, що Я.-Б. Рудницький подає локалізацію діалектних слів за допомогою поміток: Вк. (бойківський діалект), Ed. (східні говори української мови), Нс. (гуцульський діалект), Lk. (лемківський діалект), SoСр. (східнокарпатські українські говори), Wd. (західні говори української мови), а подекуди вказує і на вузлі ареали їх вживання, наприклад: «**баклажан**, dial. (Дністер) палажан, -жей, (Херсон) баклажан» [9, 58], «**бакун**, Wd. (Буковина, Кам'янець Под.) бакунь» [9, 59], «Deriv. *балабоска*, dial.(Заліщики, ets.)», «Deriv. *балабушка*, -шок dial. Wd. (Жовківщина)» [9, с. 60].

Отже, Ярослав Рудницький комплексно підходить до вивчення лексики, використовуючи одночасно синхронний і діахронічний підходи, порівняльно-історичний та описовий методи, а також позамовну інформацію, що робить його «Етимологічний словник української мови» самодостатньою, науково обґрунтованою, багатовекторною лексикографічною працею етимологічного типу.

Як вважає авторитетний російський мовознавець О. Трубачов, «в цілому словник Рудницького підготовлений і виданий досить ретельно», обіймає значний пласт лексики української мови та її діалектів. Учений наголошує, що «переважна частина вміщених автором етимологічних характеристик правильна», позитивно характеризує включення ономастичних матеріалів, подання реконструйованих праслов'янських форм старої української лексики, що «становить інтерес як для славістів, так і для етимологів» [10, с. 383].

Принципова повнота і насиченість словника лексикою, яка послідовно відображає історію, життя, побут і контакти українського народу, введення української мови в етимологічно-порівняльні студії роблять його важливим чинником розвитку українського мовознавства, безцінним внеском знаного науковця в українську культурну скарбницю, що потребує усебічного, ґрунтовного вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Власенко-Бойцун А. Рудницькіяна / А. Власенко-Бойцун // Записки УММАН. Notationes Academie Mohulo-Mazepiane Ukrainensis – 1985. – №8. – 14 с.

2. Горбач О. Перший етимологічний словник української мови // О. Горбач // Сучасність. – Мюнхен: Український Вільний Університет – 1962. – №11. – С. 3-8.
3. Дзира Я. Пошануймо свою славу. Ярослав-Богдан Рудницький – учений, патріот / Я. Дзира // Пам'ятки України. Історія й культура. – 1999. – №1. – С. 145-157.
4. Кравчук Р. У. В. Rudnickyj. An etymological dictionary of the Ukrainian language. Part 1-5. Second revised edition. – Winnipeg (Canada). 1966. 480 с. (рецензия) / Р. Кравчук // Вопросы языкознания. – 1968. – № 4. – С. 117-133.
5. Мельничук О. Принципи укладання етимологічного словника української мови / О. Мельничук // Мовознавство. – 1967. – №2. – С. 15-21.
6. Рудницький Я. Етимологічна формула в ономастиці. Друге справлене видання / Я. Рудницький // Ономастика. – Вінніпег: Накладом Української Вільної Академії Наук, 1967. – № 33. – 24 с.
7. Рудницький Я. Етимологічна формула: З окремою увагою до слов'янських мов / Я. Рудницький // Славістика: Праці Інституту Слов'янознавства Української Вільної Академії Наук / УВАН, Інститут Слов'янознавства – Вінніпег: Накладом Української Вільної Академії Наук, 1962. – №44. – 64 с.
8. Рудницький Я. An etymological dictionary of the Ukrainian language. Introductory part. Second revised edition / Я. Рудницький // Українська Вільна Академія Наук – Вінніпег: УВАН, 1972. – № 0/11. – 65 с.
9. Рудницький Я. An etymological dictionary of the Ukrainian language/ Я. Рудницький // Електронне видання: Ізборник, 2006. – Режим доступу: http://litopys.org.ua/djvu/rudnycky_slovnyk.htm
10. Трубочев О. J. В. Rudnic'kyj. An etymological dictionary of the Ukrainian language, part 1. Winnipeg, 1962; part 2 – 1963; part 3 – 1964 (А - вага), 288 с. (рецензия) / О. Трубочев // Этимология. 1965 : Материалы и исследования по индоевропейским и другим языкам / АН СССР, Институт русского языка – М. : Наука, 1967. – С. 328-383.

Стаття надійшла до редакції 16.04.2014 р.